

ДО ПИТАННЯ ПРО ЛІТЕРАТУРНУ ДІЯЛЬНІСТЬ КОНСТАНТИНА ПОРФИРОГЕНЕТА

Однією з найважливіших подій у релігійному житті Візантії за правління Константина VII Порфирогенета було урочисте перенесення у 944 році Нерукотворного образу із Едесси в Константинополь, посланого, за переданням, Спасителем едеському князю Авгарю¹. Воно дало привід до появи на світ декількох літературних творів. Зберігся, між іншим, обширний переказ, що приписується самому імператору Константину, і містить його ім'я в багатослівному заголовку, яким він наділений: “Κωνσταντίνου ἐν Χριστῷ (βασιλεῖ αἰώνιῳ) βασιλέως Ῥωμαίων (τοῦ Πορφυρογεννήτου) διήγησις ἀπὸ διαφόρων ἀθροισθεῖσα ἱστοριῶν περὶ τῆς πρὸς Αὐγαρον ἀποσταλείσης ἀχειροποιήτου θείας εἰκόνης Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ Θεοῦ ἡμῶν καὶ ὡς ἐξ Ἐδέσσης μετεκομίσθη πρὸς τὴν πανευδαίμονα ταύτην καὶ βασιλίδα τῶν πόλεων Κωνσταντινούπολιν”². Під цим заголовком переказ вперше був опублікований Комбефісом³ і передрукований у Міня⁴. Найновіше видання з ретельним підбором варіантів з багатьох рукописів дав Е. Добшюц⁵.

¹ Про політичні обставини, за яких відбулася ця подія, і про саме перенесення див.: *Rambaud A.* L'empire Grec au dixième siècle. Constantin Porphyrogénète. Paris, 1870, p. 105–111; *Dobschütz E. von.* Christusbilder. Untersuchungen zur christlichen Legende // Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur / Herausg. von O. Gebhardt und Ad. Harnack. Neue Folge, dritter Band. Leipzig, 1899, S. 149–169; *Васильев А.А.* Византия и арабы. Политические отношения Византии и арабов за время Македонской династии. СПб., 1902, с. 250. Решту літератури наводить Я. Смирнов [*Смирнов Я.И.* Слово X века о том, как чтился образ Спаса на Убрусе в Эдессе // *Commentationes philologicae.* Сборник статей в честь И.В. Помяловского. СПб., 1897, с. 214, пр. 1. Огляд всіх переказів, що стосуються Нерукотворного образу, дають: *Катанский А.Л.* Сказание о нерукотворном образе Спасителя: восточные и западные // Христианское чтение, 1874, № 12, с. 471–516; *Денисов Л.* История подлинного Нерукотворного образа Спасителя на основании свидетельств византийских писателей. М., 1894, с. 37. Див. також: *Родников В.* К сказанию о сношениях Эдесского князя Авгаря со Христом Спасителем // Труды КДА. 1903, № 7, с. 501–513 (доказує, що ці відносини – факт історичний).

² Слова “βασιλεῖ αἰώνιῳ”, що поставлені нами в дужки, в деяких рукописах пропущені, а слова “τοῦ Πορφυρογεννήτου” – безсумнівно пізніша приписка (пор. *Dobschütz E. von.* Ibid., s. 95).

³ *Combes F.* Originum rerumque Constantinopolitanarum manipulus. Paris, 1664, p. 75 sq.

⁴ *Constantini Porphyrogeniti.* Narratio de Imagine Edessena // *Patrologia Graeca* / Ed. Migne. P., 1854, t. 113, p. 424–453.

⁵ *Dobschütz E. von.* Ibid., S. 39–85.

Переказ у цій редакції закінчується зверненням до образу і *молитвою за царя*. Цей факт дав привід деяким ученим сумніватися в тому, що переказ написаний самим Константином, і припускати, що він створений за його волею і під його керівництвом кимось іншим. Так, А. Рамбо⁶ припускає, що якби автором переказу був сам Константин, то він, ймовірно, говорив би про себе, як про царя, в першій особі, натомість ми зустрічаємо в кінці переказу молитовне звернення до Бога, щоби Він завжди покровительствував тому, “*хто царює над нами з такою смиренністю і благістю*”. Очевидно, на думку А. Рамбо, що ми маємо справу з якимось редактором агіографічних чи історичних збірок, створених під керівництвом Константина, – з Метафрастом чи Теодором Дафнопатом⁷. Е. Добшюц⁸, допускаючи можливість особистого авторства Константина, виснує, що навряд чи він сам виголосив цю проповідь публічно, позаяк проти цього дуже промовляє прикінцева молитва, і закінчує свої міркування такими словами: “Як би там не було, проповідь виникла якщо не на письмовому столі самого імператора, то в його безпосередній близькості, за дорученням імператора і під його особистим спостереженням і у співробітництві. Він міг читати джерела; хто-небудь інший (ein anderer) по тому робив з них витяги і третій, можливо, надав збірці риторичної форми, в якій вона знайшла публічне застосування, проте, так, що імператор при цьому знову давав (an die Hand gab) скеровуючі думки. Таким чином ціле, по праву, названо його іменем, і навряд чи маємо можливість запитувати про імена тих, чії пера служили йому при цьому”. З приводу цих міркувань ми вважаємо за потрібне відмітити, що на наше особисте враження переказ не містить жодних ознак колективної праці, що припускається Е. Добшюцем, і являється цілісним твором одного і того самого пера.

Приписуваний Константину переказ міститься, між іншим, у рукописі Московської синодальної бібліотеки (№ 382 Влад.), написаному в 1063 р., що містить у собі десяту (останню) книгу збірки житій, приписуваних Симеону Метафрасту. В. Васильєвський у своїй відомій статті, присвяченій ретельному

⁶ *Rambaud A. Ibid.*, p. 105.

⁷ *Ibid.*, p. 111. А. Рамбо думав, що Метафраст був сучасником Константина. На сьогодні достовірно відомо, що він жив пізніше Константина, в останній чверті X ст. Про Дафнопата див. нашу працю: Две речи Феодора Дафнопата, изданные с введением о жизни и литературной деятельности автора с русским переводом / Изд. и пер. В.В. Латышева // Православный Палестинский сборник. СПб., 1910, т. XX, вып. 2 (59), с. 144 с.; Страдание святого славного великомученика Георгия, приписываемое Феодору Дафнопату и ныне впервые изданное (с русским переводом) / Изд. и предисл. В.В. Латышева // Православный Палестинский сборник. СПб., 1911, т. XX, вып. 2 (59), [ч. 2], с. XII, 1–75.

⁸ *Dobschütz E. von. Ibid.*, S. 96 sq.

вивченню складу цього рукопису, звернувши увагу на переказ про Нерукотворний образ, рішуче виступив на захист авторства Константина з міркувань, які ми вважаємо не зайвим навести дослівно⁹.

Виклавши наведені нами вище роздуми А. Рамбо, В. Васильєвський продовжує: “Ми не можемо так просто піти за ним насамперед щодо Симеона, навіть і щодо Теодора Дафнопата. Симеон прославився пізніше. Та по суті самі підстави, на яких заперечується пряме авторство Константина, недостатні. Слідуючи прийнятій звичній формі слова, призначеного для публічного читання в церкві, царствений автор повісті про Нерукотворний образ у заключенні мав помістити коротку молитву за василевса, але сама пристойність вимагала, щоб він надав йому загальну відособлену форму, а не особисту. Такий характер насправді і притаманний для наведених висловів. *Царює смиренно і благочестиво*¹⁰ – це стереотипний вислів, що може супроводжувати всіляку згадку про царя, хто б він не був і яким би він не був. Отже, ми думаємо, що праця, що має в заголовку ім'я Константина Порфирогенета, дійсно йому належить і включена в збірку Логотета не тому, що останній брав участь в її написанні, а з інших мотивів”.

Незважаючи на вагомість цієї аргументації нашого візантиніста, все ж таки міг залишатись простір для сумнівів, позаяк самовихваляння царственного автора в заключенні все ж не могло не видаватись дивним. Непорозуміння блискуче розв'язано іншим нашим ученим, Я. Смірновим¹¹, за допомогою знахідки, виявленої ним у рукописах Паризької національної бібліотеки (№ 1474) (XI ст.), Віденської (Hist. Gr. 45, olim XIV) і Атонської (бібліотека лаври св. Атанасія). У цих рукописах слідом за переказом Константина (в заголовку яких немає імені автора) розміщена анонімна стаття про те, як пошановувався св. Убрус в Едессі, що є немов би доповненням до переказу Константина, і вже в кінці цієї першої статті поміщено звернення до образу з молитвою за царя. Прочитуємо пояснення цього

⁹ Васильевский В.Г. О жизни и трудах Симеона Метафраста // ЖМНП, 1879, часть 208; Васильевский В.Г. О жизни и трудах Симеона Метафраста // ЖМНП, 1880, часть 212, отд. II, с. 379–437. Ми користуємось екземпляром випущених у 1899 році окремих відбитків [Васильевский В.Г. Синодальный кодекс Метафраста. СПб., 1899], отриманим нами від автора з власноручними його правками.

¹⁰ Курсив автора.

¹¹ Смирнов Я. И. Слово X века..., с. 209–219. В “Византийском временнике” [Я.И. С[мирнов]. К сказаниям об Убрусе // ВВ, 1898, т. V, с. 358–359] автор дав поправки до опублікованого ним тексту слова і додав посилання на один вірменський переказ. Текст слова, вперше опублікованого Я. Смірновим, точніше видав Е. Добшоц [Dobschütz E. von. Ibid., s. 110] (під назвою “Der liturgische Tractat”), який, на жаль, не був знайомий з блискучим здогадом Я. Смірнова і залишив молитву за царя в заключенні переказу, адресовану Константину.

явища Я. Смірновим: “Таким чином виявляється, що переказ про Едеський образ, що інколи приписується Константину Порфирогенету, передається рукописами в двох варіантах: а) інколи анонімно без риторичного заключення, але разом з другою додатковою статтею про те, як пошановувався образ в Едессі, яка [себто стаття. – *В.Л.*] і закінчується цим заключенням, і б) зазвичай з іменем Константина Порфирогенета, без другої статті, але з риторичним заключенням, взятим із неї. Звідси природно випливає припущення, що ця різниця виникла внаслідок 1) опущення в рукописах другого типу статті про пошановування св. Убруса в Едессі, 2) додатку до переказу риторичного заключення опущеної статті і 3) надписання над переказом імені Константина Порфирогенета. Винуватцем цієї переробки виявляється ніхто інший, як сам Симеон Метафраст, як це випливає з тієї обставини, що переказ у переробленому вигляді з іменем Константина Порфирогенета і риторичним заключенням стоїть у рукописі 1603 року Московської синодальної бібліотеки, що складала, як промовляє припис у кінці її, останній із десяти томів “метафраз Логотета”, під яким найприродніше розуміти відомого Симеона Метафраста і Логотета. В розглядуваній переробці переказів про Убрус праця Метафраста була нескладною: єдиним додатком, зробленим ним, було надписання імені Константина Порфирогенета над анонімним раніше переказом, підставою для чого був, очевидно, початок наступної, викиненої ним статті, де чітко, хоча і досить просто промовляється, що переказ був написаний для Константина Порфирогенета і ним виданий (*τῷ χριστιανικῷ παραδέδοκε πολιτεύματι*), із чого, проте, ще варто було б виснувати, що імператор, що замовив статтю, був її автором. Однозначно вирішити, чому саме викинув Метафраст наступну за першим переказом додаткову статтю про те, як пошановувався св. Убрус в Едессі, навряд чи можливо; ймовірно, проте, що вона не видавалась йому ані цікавою, ані повчальною. Навпаки, риторичне її заключення, що припало, очевидно, йому до смаку, було повністю приєднано до першого переказу, ймовірно, тому, що воно видалось Метафрасту дрібним, позаяк, дійсно, просте його закінчення (розділ XXX опублікованого тексту) не відповідає довгому і риторичному початку”.

Цілком приєднуючись до головної думки Я. Смірнова, що молитва за царя (або “риторичне заключення”, як він її називає) первісно являла собою заключення додаткової статті про те, як пошановувався Нерукотворний образ в Едессі¹², і лише з часом, після опускання цієї статті, стала

¹² Зміст статті розглянений Смірновим [*Смирнов Я.И. Слово X века...*, с. 211 sq.] та Добшоцем [*Dobschütz E. von. Ibid., S. 107 sq.*].

фіналом основної статті про перенесення цього образу в Константинополь, ми, проте, ніяк не можемо погодитись з його тлумаченням, що ця основна стаття була написана *для* Константина Порфирогенета та ним опублікована, “з чого, однак, ще не варто було б висувати, що імператор, який замовив статтю, був її автором”. Таке тлумачення засновано на хибному розумінні вказаного Я. Смірновим місця в додатковій статті, що зумовлено, в свою чергу, неправильною інтерпункцією при передачі рукописного тексту в друці. Ми, слідом за Добшоцем, читаємо це місце таким чином¹³: “ἄπερ οὐ παρέργως τῷ θειοτάτῳ καὶ μεγάλῳ ἡμῶν βασιλεῖ Κωνσταντίνῳ τῷ Πορφυρογεννήτῃ φιλοπονηθέντα καὶ συλλεγόντα καὶ βίβλοις ἐναπογραφέντα εἰς προσθήκην ἐπαινετῆς πράξεως ματὰ τῶν ἄλλων αὐτοῦ μεγίστων κατορθωμάτων τῷ χριστιανικῷ παραδέδωκε πολιτεύματι, καλῶς γε περὶ τούτου διαπονηθεὶς καὶ περὶ τῶν μεγίστων θεοπνεύστως καὶ ὑψηλῶς λογισάμενος· ἄλλ’ ἐπειδὴ οὐ μέχρι τούτου ἔσται, παρεξέτεινε δὲ τὰ τῆς ἐρεῦνης, καὶ μεθ’ ὁποίας τιμῆς παρὰ τοῦ ἐν Ἐδέσῃ χριστωνύμου λαοῦ ἦγετο, ἢ παρούσα δηλώσει διήγησις”¹⁴.

За такого прочитання чітко видно, що *dativus* τῷ βασιλεῖ та інші *не можна* розуміти у значенні “для царя”, а потрібно прийняти, що він поставлений замість *genetivus* 'a з прийменником ὑπὸ (чи παρὰ) при дісприкметниках пасивного стану: φιλοπονηθέντα – συλλεγόντα – ἐναπογραφέντα (що є звичним явищем для мови давнього світу). За такого розуміння подальший перехід до активного стану (παραδέδωκε – ἔσται – παρεξέτεινε) буде являти собою лише легкий анаколут, при якому читачу все ж таки є цілком зрозумілим, що підметом при παραδέδωκε являється βασιλεὺς Κωνσταντίνος, що впливає з попереднього. В той же час, якщо приймати *dativus* τῷ βασιλεῖ у смислі “для царя”, то буде незрозумілим, звідки взявся підмет для παραδέδωκε – ἔσται – παρεξέτεινε. Окрім того, прибавка εἰς προσθήκην – κατορθωμάτων не мала б сенсу, якби логічним продовженням не було ὁ βασιλεὺς.

Таким чином, на нашу думку, автор додаткової статті про пошанування Нерукотворного образу в Едессі цілком рішуче виставляє імператора Константина автором переказу про перенесення образу, цілком у відповідності до заголовку цього переказу. Остання фраза в наведеній нами виписці не зовсім зрозуміла внаслідок своєї крайньої лаконічності. Розуміти її, очевидно, потрібно так: “Але так як він не зупинився на цьому

¹³ Смирнов Я.И. Слово X века... , с. 215.2–10; Dobschütz E. von. Ibid., S. 110.10–111.3.

¹⁴ Відмінності публікації Я. Смірнова: 1) після πολιτεύματι поставлена крапка і наступне καλῶς почато з прописної літери, як початок нової речення; 2) після λογισάμενος – кома; 3) після ἐρεῦνης та ἦγετο немає жодних пунктуаційних знаків. У Е. Добшоца між πολιτεύματι та καλῶς немає коми, але ми поставили її для більшої чіткості.

[дослідженні про Нерукотворний образ і перенесенні його в Константинополь], але розширив свої пошуки, то ця розповідь [складена нами за його дорученням] покаже, з якою шанною здійснювалось [поклоніння йому] з боку христоіменного народу в Едессі¹⁵.

Автором статті “Про те, як пошановувався Нерукотворний образ в Едессі”, на думку Я. Смірнова¹⁶, був “очевидно, один з тих численних книжників і письменників, що виконували для імператора і інші значні літературні праці”. Нам видається цілком можливим припустити, що цю статтю написав Теодор Дафнопат, якщо мати на увазі, що обидві опубліковані нами (в праці, вказаній вище) промови його на честь св. Йоанна Предтечі закінчуються подібними ж молитвами за царя.

Окрім повісті про перенесення Нерукотворного образу, що належить Константину Порфирогенету, серед переказів, що стосуються цієї події, має важливе значення мінейний текст, останнє видання якого здійснено Добшюцем у співставленні en regard з повістю Константина¹⁷. На думку видавця¹⁸, цей переказ був складений одразу по перенесенні образу, для того, щоби до першої річниці цієї події уже був текст для читання під час церковної служби. Саме цим текстом і скористався, на думку Добшюца, Константин Порфирогенет при складанні свого переказу, що призначався бути святковою проповіддю (Festpredigt). Він лише розширив мінейний текст різноманітними риторичними прикрасами і надав йому стрункої літературної форми. І дійсно, при паралельному читанні цих двох текстів, співставлених Добшюцем, їх взаємозв'язок стає очевидним. Читачів, що бажають уважно ознайомитись з цим питанням, відсилаємо до ретельного дослідження Добшюца¹⁹.

У тісному зв'язку з цими текстами перебуває і переказ про перенесення Нерукотворного образу, розміщений у виданій нещодавно нами Візантійській мінеї, що належить, ймовірно, Йоанну Ксифіліну²⁰. Безпосереднім джерелом для автора цієї мінеї послужив, поза сумнівом,

¹⁵ Оригінальний переклад В. Латишева: “Но так как он не остановился на этом [исследовании о Нерукотворном образе и перенесении его в Константинополь], но расширил свои изыскания, то настоящий рассказ [составленный нами по его поручению,] покажет, с какою честью совершалось [поклонение ему] со стороны христоименного народа в Эдессе”.

¹⁶ *Смирнов Я.И.* Слово X века..., с. 212.

¹⁷ *Dobschütz E. von.* Ibid., S. 38–85.

¹⁸ Ibid., S. 92.

¹⁹ Ibid., S. 86 sq.

²⁰ *Menologii anonymi Bizantini saeculi X quae supersunt* / Ed. B. Lатышев. Petropolis, 1912, fasc. 2, p. 282–285. Пор. наше дослідження: *Латышев В.* Византийская “Царская” мінея // Записки Академии наук по ист.-филол. отделению. СПб., 1915, т. XII, № 7, гл. 3.

опублікований Добшоцем короткий текст. Проте, автор все ж таки розцінював його, очевидно, як надто детальний і тому виклав його зміст у вільному переказі зі значними скороченнями в деталях. Серед таких скорочень потрібно особливо відмітити, що в опублікованій нами мінеї опущені обидва листи, наведені цілісно як у мінейному тексті, так і у Константина, а саме листи Авгаря до Ісуса Христа (мін., гл. 3; Конст. IV, 8) та лист-відповідь Христа (мін., гл. 6; Конст. VII, 12), а також і опис хресних ходів з Нерукотворним образом по Константинополю (мін. 24–26).

Пер. та ред. Дмитра Гордієнка.